

«МАНАС» ЭПОСУНДА КӨЧМӨН ТУРМУШТУН СҮРӨТТӨЛҮШҮ

«Манас» эпосунда кыргыздардын көчмөн турмушунун эң негизги шарты болгон мал чарбачылыгы тууралуу кеңири маалыматтар берилген. Өздөрү баккан малдын түрлөрүнөн улам улуттук тамак-аштарыбыздын, кийим-кечектин түрлөрүнүн жаралышына, жайыт издеп, көчүп-конуп жүргөндөн улам андай жашоого ыңгайлуу боз үйдүн келип чыгышына, кеңири географиялык аймактын аталышына – булардын баарына азырга чейин кыргыздардын турмушунда өз ордун жоготпой келе жаткан маанилүү тармак, б.а. мал чарбачылыгы себепкер болгон.

Түйүндүү сөздөр: беш түлүк, төрт түлүк, мал-чарба, каада-салт, тулпар, курмандык, көчмөн эл.

Зулпуев Ашым Зулпуевич - к.филол.н, доцент,
Ошский технологический университет

ОТООБРАЖЕНИЕ КОЧЕВОЙ ЖИЗНИ В ЭПОСЕ «МАНАС»

В эпосе «Манас» даются подробные сведения о скотоводстве, которое было самым основным видом жизнедеятельности в кочевом образе жизни кыргызов. Именно скотоводство стало причиной названия многих видов блюд национальной кыргызской кухни, изобретения различных видов одежды, появления юрты, удобного раскладного дома кыргызов, географических названий.

Ключевые слова: скот, домашний скот, скотоводство, традиция, обычай, скакун, пожертвование, кочевой народ.

Zulpuev Ashym Zulpuevich - candidate of Philology, docent
Osh technological university

THE IMAGE OF NOMADIC LIFE IN THE EPIC "MANAS"

In the Manas epic, detailed information is provided on cattle breeding, which was the most basic type of activity in the nomadic way of life of the Kyrgyz. It was cattle breeding that caused the name of many types of dishes of the national Kyrgyz cuisine, the invention of various types of clothes, the emergence of a yurt, a convenient folding house for Kyrgyz, and geographical names.

Key words: cattle, livestock, cattle breeding, tradition, custom, horse, donation, nomadic people.

Кыргыздардын көчмөн турмушунун «Манас» эпосунда сүрөттөлүшүн сөз кылаардан мурун алгач ошол көчмөн жашоо деген эмне экендигине токтоло кетүүгө, ага аныктама берүүгө туура келет. Көчмөн жашоо деген – бул тамак-аш булактарын жана жашоо үчүн каражатты табуу үчүн турактаган ордун дайым өзгөртүп турган элдердин башынан кечирген салттуу жашоо образы. Өзүнүн жашаган жерин таштап, кайсы бир жерде убактылуу же такай жумушка орношкон жумушчу-мигранттардан айырмаланып, көчмөндөр дайым кыймылда болушат. Көчмөндөрдүн негизги үч категориясын көрсөтүүгө мүмкүн. Биринчиден, булар өсүмдүктөр менен аңды издеп, орун которуп жүргөн мергенчилер менен жыйноочулар. Экинчиден, булар жыл

маалына карай, адатта болжол менен бир эле жерге, малды бир жайыттан экинчи жайытка айдоочу малчылар (короологон койду жана бада уйларды баккандар). Үчүнчүдөн, булар соода кылуу же анча чоң эмес кол өнөрчүлүк ишин аткаруу үчүн такай жылып турчу цыгандар менен туарегдер сыяктуу кол өнөрчүлүк же соода менен алектенген көчмөндөр (6, 135). Кыргыздар жогоруда саналгандардын экинчи категориясына киришет. Көрүнүп тургандай, мында чарба жүргүзүүнүн негизги багыты болуп мал багуу эсептелет, андыктан, биз дагы өзүбүздүн макалабызда негизинен мал чарбачылыгына токтолмокчубуз.

Кыргыз эли малды бага билген, баалай билген мал киндиктүү эл. Көчүп-конгон турмуш үчүн ыңгайлуу мал элибиз үчүн негизги байлык болгон. Муну ал-жайды сурашкандагы «мал-жан аманбы?» деп адегенде эле малды суроо айгинелеп турбайбы. Себеби, жандын амандыгы малдын амандыгына көз каранды болгон. Элде мал боор эт менен бир деп айтылат. Элибиз малды тепкен, урган (айрыкча көсөө менен) адамды жаман көрөт, бул жакырчылык чакырчу көрүнүш катары каралган. Мал жаткан короого даарат да ушатпайт. Малдын желини ооруп калат деп, кечинде үйдөн ак (сүт, айран, кымыз ж.б.) чыгарбайт. Түн ичинде түгөйүңө да ак бербеге деген сөз бар, дегеле түн ичинде ак сурап барбайт. Эгерде аны чыгаруу зарыл болуп калса, анда акка күйүп турган чычаланын учун сайып өчүрүп туруп, анан чыгарат. Же болбосо акты айды, жылдызды көрүп калбасын үчүн бетин жаап туруп берген. Ак сураган адам ак жип же пахта алып барышы керек дешет, себеби, акты ак актайт деген сөз бар. Пахта же жипти бергенде эле үй ээси өзү билип акты бериши керек экен. Акты жерге төккөнгө да тыюу салынган. Байкабай төгүп алган адам акка сөөмөйүн тийгизип, эки ийинине сыйпап койгон. Биздин оюбузча, мындай ырым акты төккөн күнөөм мойнумда дегенди билдирген (5, 58-59). Бирөө тебелеп албасын үчүн төгүлгөн сүттү кырып тазалап же үстүнө топурак сээп салган. Акты саткан эмес, кыргыздар сүттү көктүн (көк чөптүн) суусу деп караган. Сунулган акты сөзсүз алып, ооз тийүү, ичүү керек. Көчмөндөр үйүнө келген конокту ак менен тосуп алып, аттанаар аякка да ак куюп узаткан. Бул мейман арам ой менен келген болсо ниети сүттөй агарып, ак көңүлү менен узасын үчүн жасалган. Үйгө кирген жыланды ак чачып чыгаруунун төркүнү да ошондон.

Көчмөндөр үчүн зарыл болгон нерсенин бардыгын – этти да, сүттү да, кийим-кечени да, буюм-тайымды да, отунду да мал берген. Малчылык эң маанилүү кесиптерден болгон. Эпосто Жакыптын бошоп кеткен атынын артынан кетип, кечиккен Акымбек уулу Меңдибайдын апасы Канымжан Чыйырдыга келип, эч ким издебейт деп чыр салганында:

Жылкычы бар, койчу бар,
Жыргап жүрөт ушулар.
Төөчү менен уйчулар,

Дөөгүрсүп жүрөт ушулар –деп айтылат. (2, 19). Башкача айтканда, малчылардын азаптуу, мээнеттүү турмушу аны миңдеген жылдар ичинде кесип кылып келген кыргыз эли үчүн жыргал жашоодой эле сезилгенин байкайбыз.

Көчмөндөрдүн тамак-ашында сүт сыяктуу эле маанилүү орунду эттен жасалган азыктар ээлеген. Ар кандай жакшылык-жамандык иштерде мал союлган. Эпосто Манас туулганда сүйүнгөн Жакыптын абалы:

Жакып бай туун аштады,
Тойду бүгүн башгады.
Ошо күнү бейшемби,
Токсон бээ союп ташгады.
«Эртеңки күнү жума» - деп,
Жүз бээни сойду жуда – деп,
«Беш жүз бээ соеюн»
Берген соң малды кудай» - деп.
Эки миң эркек коюм бар,

Эбактан бер бу тойго

Атап койгон оюм бар,

Немесин койбой союнар деп сүрөттөлөт (2, 41). Бир кездердеги көчмөн бабалардын мындай салты алардын бүгүнкү урпактарында да өзгөрүлбөй улантылып келе жатат: ушул кезде да кыргыздардын тоюнда эттин арбын болушуна өзгөчө көңүл бурулат. Ар кандай тойдун акыры устукан тартуу менен жыйынтыкталат. Кыргыздарда этти устукандоо жана аны тартуу өзүнчө эле бир искусствого айланып кеткен десек болот.

Кыргыздардын кандай малды асыраганын биздин тилибиз, лексикабыз эле көрсөтүп турат. Алсак, *беш түлүк* (эпосто «Беш түлүктөн мал жыйдым» деп айтылат) деген сөзүбүздүн мааниси – кыргыздардын чарбасындагы негизги деп эсептелген малдардын беш түрү – жылкы, кой, уй, төө, эчки. Көпчүлүк учурда сөз «төрт түлүк» түрүндө айтылат да, жылкы, кой, уй, төө түшүнүлөт. Эгер беш түлүк делсе, жогорку төртөөнө эчки кошуп айтылат. Эпосто төрт түлүк деп да, беш түлүк катары да кезигет (4, 47). «Манас» эпосундагы Көкөтөйдүн керээзине байланыштуу сюжет кыргыздардын мал чарбачылык кесиби тууралуу бир кыйла маанилүү маалыматтарды берет. Атагы алыска кеткен, далай жерге кадыры өткөн кадырлуу бай адамдардын көп сандаган малынын санына жана түрдүк составына терең көңүл буруунун натыйжасында өткөн кылымдарда ата-бабаларыбыз жылкы, кой, айры өркөчтүү төө, уй (сыйыр), топоз сыяктуу малдарды баккандыгына күбө болобуз. Керээздин айтылуу ыраатынан улам, айрыкча жылкы менен кой көчмөн кыргыздардын турмушунда маанилүү роль ойногондугун байкоого болот (1, 30). Төөнүн буга кирбей калышы анын ар бир үй-бүлөдө эле учурай бербегендиги, сейрек багылгандыгы, турмушга өтө маанилүү учурларда: кан көтөргөндө, жалпы эл чогулуп түлөө өткөргөндө, Меккеден келгенде гана союлгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал эми уйдун кошулбагандыгына бир чети анын кой сыяктуу союшка ыңгайлуу эместиги, экинчиден, уйдун этин кыргыздардын көп жактыра бербегендиги себеп болгон. Эчки болсо көчмөн турмушка анчалык ыңгайлашпаган мал, аны көбүнчө отурукташууга өткөн кыргыздар баккан.

Өткөн көчмөн мезгилдерде кыргыздардын бүт өмүрү жылкы менен байланыштуу болгон. Балдар үч-төрт жашында ат жалын тартып минген, кээде басуудан мурун атка мингенди үйрөнгөн. Кыргыздарда *айырмач* деп аталган балдарга ылайыкталган ээрдин атайын түрү болгон, мындай ээр балдарга атчан жүрүүгө өз алдынча үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берген. Ээрге мингенден кийинки бүт өмүрүн ат үстүндө өткөргөн. Айрым учурларда ат үстүндө жан берген. Жылкынын күчүн пайдаланган, сүтүн кымыз кылып ичкен, этин артык көрүп жеген. Жоого атчан аттанган, кууса жеткен, качса кутулган. Коогалуу учурларда мыкты аттарды этияттап, боз үйдүн ичинде баккан. Жылкыны малдын асылы деп бапестеген, ал тургай катын-баласынан да артык көргөн. Айрым салттарыбыз менен сөздөрүбүздөн бабаларыбыздын жылкыны адам менен барабар караганга чейин кастарлаганын байкоого болот. Алсак, тилибизде «жылкы баласы» деген сөз бар да, башка малга карата бул сөз колдонулбайт. Кыргыздар өздөрү да балдарын көбүнчө «кулунум» деп эркелетишет. Баланы туяк деп атоодо да ача туяк эмес, дал ай туяктуу жылкы баласынын туягы эске алынганы байкалып турат. Бала там-туң баса баштаганда тушоо кесүү салты аткарылат, мында элибиздин жылкыны гана тушаганын унутпашыбыз керек. Кээде карыялар бири биринен же мейман үй ээсинен «Ат байларың барбы?» же «Ат токуруң барбы?» деп сурап калат, мында да анын уулуң барбы деп сураганы билинет. Ошондой эле кыз төрөлсө «кырк жылкы» деп угузуу, сүйүнчүлөө салты бар, албетте, бул болочоктогу калыңды кыйытып жаткан менен жылкы аркылуу туюнтулушунун өзү кызыктуу.

Көкөтөйдүн ашындагы чатак Мааникер атты талашуудан келип чыгышынын өзү эле жылкынын кыргыздардын турмушундагы ролун көрсөтүп турат. Улуу эпосуздагы Аккула, Сарала, Көктулпар, Көкала, Көкчебич, Карткүрөң, Тайбуурул, Тайтору, Суркоен, Алкара, Ачбуудан сыяктуу, кенже эпостордогу Чалкуйрук, Телтору,

Арчатору, Бозжорго, Гүлдүбадам сымал тулпарлардын сүрөттөлүшү жылкынын кадырын билген элдин гана кыялынан жаралмагы шексиз десек жаңылбайбыз. Көчмөндөр атынан айрылууну жеңилүү, кор болуу, жашоонун бүтүшү катары кабыл алышкан. «Ат, аттан кийин жат» деген кыргыз макалы жөн жерден жаралган эмес. Чоң Казатта Аккуласынан айрылган Манас бабабыздын трагедиясы:

Өлчөөсүз дүйнө оңбой кал,
Өлбөй кантип жетем деп,
Таласты аман мен көрсөм,
Кагылайын Куламдын
Жайылган жибек көкүлүн
Белекке жыттап кетем деп,
Кулагы менен **көкүлүн**
Берениң **кесип алды** эми.
Куркураата кур жыттап,
Куушура кармап бур жыттап,
кейип турду кабылан –
деп берилген Курдашым Кулам деп жыттап,
Берениң Манас көк жал кан
Мээнеттүү канча күн түшүп,

Бек (3, 206). Жылкы – кыргыздын аялуу, ыйык малы. Бээ тууганда кулунду сары май менен оозанткан. Атайы кулунга деп козунун карынына май куюп сакташкан, бээ туумайынча аны бузган эмес. Жылкыны көп муздаган кишинин колу калтырак болуп калат деп айтышат. Жылкы жылы туулган адам жылкы сойсо болбойт деген тыюу бар (5, 80-81). Кыргыздар жакшы атын суук көздөн сактап, үстү-башын бүт чулгап, көздөрүнүн тушу гана ачык үртүк менен жаап, көкүлүнө тумар, көз мончок таккан. «Ат сыйлаган жөө калбайт» деп, элибиз жылкыны багуунун, таптоонун, ар кандай оорулардан дарымдап айыктыруунун толгон-токой жолдорун, сырларын тапкан, алардын айрымдары ушул күнгө чейин колдонулууда.

Көкөтөйдүн керээзинен маанилүү экендиги байкалган койго келсек, кыргыздар койду малдын асылы деп билет. Анткени ал тез көбөйгөн, андан көчмөн турмуш үчүн зарыл болгон бардык нерсе алынган. Алсак, жүнү менен терисинен кийим-кече, төшөнчү, боз үйгө жабуу жасалган, сүтүнөн жасалган жуураты жагымдуу, кубаттуу келген. Конокко сойгонго да кой ылайыктуу, анын эти элибиздин рационундагы негизги азыктардын бири болуп саналат. Ичегиси комузга кыл болсо, карынына май куюп сактаган. Жото жилигинен балдарга шимек жасаган. Эгер жылкыны «Бир кыйкырса жоонун малы» деп карап, жигиттер күндүр-түндүр бел чечпей кайтарса, койду жаш балдар деле кайтара алган. Өтө жоош адамга карата «койдон жоош» же «кудайдын боз кою» деген, ал эми эч кимге зыяны жокко «кой оозунан чөп албаган» сыяктуу салыштырууну пайдаланышат. «Ашык ойногон азат, кой кайтарган озот», «Кую бардын ою бар» деп, малды, анын ичинен койду барктап, илгертен багып келишкен.

Сулуулардын көзүн кой көз деп салыштырып суктанган. Кыргыздарда ал тургай «комуздун үнү менен койдун маараганынан баланын мээси толот» деген ишеним сакталган. Ушундан эле элибиз үчүн койдун маараганы да жагымдуу угулганын туюуга болот. Кой короону таза тутуп, куту кетип калат деп, анда даарат ушаткан эмес, бири бирине катуу сөз да айтпаган. Койдун пирин Чолпон Ата деп билип, койдун ээсинен, колдоочусунан койлорго илдет жармашканда, кой төлдөгөндө жардам сурап, койдун туягын көбөйтүүнү суранып, сыйынып келишкен. Койдун көңүнүн таптуулугу, илгери кээ бир бечара койчулар кыш чилдесинде көндүн ичине кирип жатып сууктан аман калышканы көркөм чыгармаларда көрсөтүлгөн. Койдун корголун бели ооруган адамдар ысытып, белине тартып шыпааланышы ушул кезге чейин практикаланып келүүдө.

Кой тукуму кыргыздарда курмандыкка чалынуучу мал катары каралган, андай көз караштын жаралышына ислам дини да өз таасирин тийгизген деп ойлоого болот. Кыргыздар кандайдыр бир нерседен катуу корккондо, кокус өлүмдөн аман калганда же зарыгып тилек тилегенде «Ак сары башыл, Баабедин» деп жалынат. Баабединди кырсыктан, балаадан куткаруучу пир катары карап, ага атап ак сары башыл койду курбан чалган. Өзү ак, башы бир аз саргыч койду жакшы көрүп, аны жакшы тилекке гана сойгон. Курмандык ырымы малдын көлөмүнө, баасына карата улам жогорулап отурат. Мунун ачык үлгүсү Чыйырдынын толгоосу катуу болуп, төрөй албай жаткандагы окуяда даана берилген:

Алып келип бай Жакып
Ак сары башыл кой чалды,
Ай туякка бээ чалды,
Ай мүйүзгө уй чалды,
Айры өркөчкө төө чалды. (2, 32).

Расминин саналган үлгүлөрү бүт дароо аткарылышы, же шартка жараша (тилек жүзөгө ашпай кечигип туруп алган учурда) ирээти менен арадан кандайдыр убак өткөндө иштелиши да толук мүмкүн. «Манас» эпосунун сюжетиндеги маалыматтар археологиялык, этнологиялык, лингвистикалык жана башка булактарды толуктап турат. Маселен, адамдын сөөгү менен кошо атты көмүү салты, койдун сөөктөрүнүн Енисей дооруна жана Тянь-Шань, Памир-Алай географиялык мейкиндигине тиешелүү көрүстөндөрдөн көптөгөн санда табылышы буга айкын далил боло алат.

Жыйынтыктап айтсак, «Манас» эпосунда кыргыздардын көчмөн турмушунун эң негизги шарты болгон мал чарбачылыгы тууралуу кеңири маалыматтар берилген. Өздөрү баккан малдын түрлөрүнөн улам улуттук тамак-аштарыбыздын, кийим-кечектин түрлөрүнүн жаралышына, жайыт издеп, көчүп-конуп жүргөндөн улам андай жашоого ыңгайлуу боз үйдүн келип чыгышына, кеңири географиялык аймактын аталышына – булардын баарына азырга чейин кыргыздардын турмушунда өз ордун жоготпой келе жаткан маанилүү тармак, б.а. мал чарбачылыгы себепкер болгон. Өз сөзүбүздүн башында көрсөтө кеткендей, биз ошондон улам кыргыздарды көчмөндөрдүн негизги үч категориясынын экинчисине, жыл маалына карай, адатта болжол менен бир эле жерге, малды бир жайыттан экинчи жайытка айдаган малчы элдердин катарына кошкон элек. Азыркы кезде кыргыздар отурукташып, айыл-кыштактарда, шаарларда жашап, чарба жүргүзүүнүн башка түрлөрүн өздөшгүрүп, илим-билимди, маданиятты, техника менен жаңы технологияларды өздөшгүрүп жатса да, калктын бир бөлүгү да кечмөн турмушубуздун айрым элементтерин сактап, салттуу чарбабыздын, мал чарбачылыгынын аркасы менен жашоо кечирип келүүдө.

Адабияттар:

1. **Жапаров А.** Көкөтөйдүн керээзиндеги төрт түлүк малдын ээлеген орду [Текст] / «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы: Эл аралык симпозиумдун тезистери. – Б.: Кыргызстан, 1995.
2. **Мурзакметов А.** Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары [Текст] / Ош: 2014.
3. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. Том 7. Народы и культуры. – М.: Издательский Дом «ИНФРА», Издательство «Весь мир», 2002.
4. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча. Түз.: С. Мусаев. – Б.: Хан-Теңир, 2010.
5. Манас (С. Каралаевдин вар. боюнча). II китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1986.
6. «Манас» эпосунун сөздүгү / Түзгөндөр: Э. Абдылдаев, А. Акматалиев, Б. Садыков, Р. Сарыпбеков. – Бишкек, 1995.